Originalni naučni rad UDK: 904:726.8(497)"653"

https://doi.org/10.21301/eap.v21i3.3

Monika Milosavljević

Odeljenje za arheologiju
Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu
momilosa@f.bg.ac.rs
monika.milosavljevic@gmail.com
https://orcid.org/0000-0001-8449-9299

Teorijske osnove za razumevanje aspekata identiteta nižih staleža u kasnom srednjem veku*

Apstrakt: Sahranjivanje u kasnom srednjem veku Zapadnog Balkana, uključujući i sahrane na nekropolama sa stećcima predstavljaju neprocenjive baze podataka o strategijama osmišljavanja izgradnje ličnog i kolektivnih identiteta. Kroz prizmu socijalne arheologije, identitet se može videti kao onaj koji ima svojstvo da se sastoji od međusobno povezanih različitih dimenzija, nivoa i elemenata.

Kako je fokus dugogodišnjih proučavanja u srednjem veku pretežno bio usmeren na vladare i elitnu klasu stanovištva, cilj ovog razmatranja je da izvrne perspektivu i promotri fenomene srednjeg veka „odozdo nagore", usmeravajući se na niže staleže. Za formulisanje ovakvog istraživačkog programa, korisno je razmotriti interpretativne temelje koje su formulisali Aron Gurevič – zahvaljujući otvaranju pitanja narodne kulture u srednjem veku – i Karlo Ginzburg kroz pristup mikroistorije. Ono što je zajedničko ovoj dvojici medijevista je njihova teorijska orijentacija, oslonjena na socijalnu antropologiju. Ovim radom propituje se mogućnost primene njihovih teorijskih perspektiva za stvaranje istraživačkog programa osmišljenog radi tumačenja arheoloških srednjovekovnih funerarnih konteksta.

Ključne reči: srednjovekovna arheologija, teorija, stećci, nekropole, identitet, mikroistorija, indicijska paradigma

* Rad je izložen na domaćoj konferenciji PERIPHERIA, kulturni život, društvo i istorijski procesi na obodu, 22.5.2026. u Valjevu. Realizaciju projekta u okviru kog rad nastaje finansijski je podržalo Ministarstvo nauke, tehnološkog razvoja i inovacija Republike Srbije u sklopu finansiranja naučnoistraživačkog rada na Univerzitetu u Beogradu – Filozofskom fakultetu (broj ugovora 451-03-137/2025-03/200163). Ovo istraživanje je finansirano i sredstvima Evropske unije kroz projekat STONE („Unde venis? Unravelling the enigma of the stećci tombstones"), koji finansira Evropski istraživački savet (ERC) u okviru programa Horizon Europe (Grant Agreement No. 101089123). Izneti stavovi i mišljenja predstavljaju isključivo stavove autorke i ne odražavaju nužno stavove Evropske unije ili Izvršne agencije Evropskog istraživačkog saveta (ERCEA). Ni Evropska unija ni Izvršna agencija Evropskog istraživačkog saveta ne mogu se smatrati odgovornim za izneta mišljenja. U procesu rada pomogle su mi brojne kolege, kojima veoma zahvaljujem.

Ako je stvarnost zamračena, postoje privilegovane zone – znakovi, indicije – koje omogućavaju njeno tumačenje.

Karlo Ginzburg

Uvod

Arheologija je oblast znanja koja se, između ostalog, bavi tragovima prošlosti koji uznemiruju poredak sveta, pošto materijalni ostaci mogu sadržati klice subverzivnog i onog što nagoveštava drugačija rešenja za socijalne odnose. Ultimativno, naročitu pažnju kao arheolozi pridajemo onom što temporalno ne pripada sadašnjosti, prepoznajemo tragove prošlosti u njihovim ostacima, koji paradoksalno koegzistiraju i u našem vremenu. Međutim, šta je to sve polje arheološkog istraživanja nije lako odrediti. Sa jedne strane smo vođeni teorijskim pretpostavkama, a sa druge empirijskom evidencijom koja može da nas iznenadi u poređenju sa našim znanjima i očekivanjima. Neki podaci ne mogu biti pronađeni, ukoliko prethodno mogućnost njihovog otkrivanja nije zamišljena i/ili određeni instrumenti i postupci za njihovo detektovanje iskorišćeni (Routledge 2023, 339–345). Kao vrlo očigledan primer se mogu uzeti mikrobiljni ostaci, važni ekofakti koji mogu ostati nedokumentovani ukoliko nemamo naum da ih sakupljamo (Pavlović 2025). Aspekti socijalne arheologije koji se mogu odnositi na svakodnevicu i pristup hrani tiču se razumevanja socijalnog života. Zanimljivo je da uprkos tome, pitanja poput klase – nekad obavezna u proučavanju prošlosti – mogu biti gotovo zaboravljena na polju arheologije.

Ovakvom korpusu ne sasvim očiglednog, a ipak podrazumevanog pripadaju tragovi života siromašnih, neslobodnih, nižih staleža i marginalizovanih. Reč je o ostacima koji najčešće nisu praćeni materijalnom kulturom koja se može okarakterisati izuzetnom u pogledu sirovine od koje je nešto izrađeno, načina izrade artefakata ili egzotičnog porekla predmeta. Drugim rečima, ovaj korpus građe nalazi se na sasvim drugom kraju spektra u odnosu na ono što su stereotipno zamišljena arheološka interesovanja. U tom smislu je poziv na proučavanje pojedinačnog i svakodnevnog, kao i onog što se naziva proučavanje „odozdo nagore“, prostor da se arheologiji da mogućnost bavljenja socijalnim pitanjima u prošlosti (v. Ribeiro, Giamakis 2023).

Pri proučavanju kasnosrednjovekovnog sahranjivanja na području srednjovekovne Srbije i srednjovekovne Bosne (uključujući i srednjovekovni Hum, odnosno Humsku zemlju), može se govoriti o fenomenu nekropola ste-

ćaka.[1] Ovi spomenici se u ključu pogrebne arheologije posmatraju kao svedočanstva o životu i identitetima pojedinaca i zajednica u prošlosti. Pojmu identiteta se može pristupiti na različite načine. Najčešća tema, implicitna ili eksplicitna, tiče se toga čiji su stećci (u smislu etnonacionalne identifikacije), što je pitanje snažno obeleženo potrebama savremenih nacionalizama, o čemu je u literaturi već bilo reči (Lovrenović 2009; Kisić 2016, 114–139; Mihajlović 2018; Milosavljević 2025, 855–857). Sa druge strane, shvatanju sopstva može se pristupiti i tako što identitet shvatamo višestruko (Diaz-Andreu et al. 2005) ili intersekcionalno (Agbe-Davis 2024, 73-86). Iz toga proističe da je uz druge aspekte identiteta poput roda i uzrasta, jedno od legitimnih pitanja potraga za nižim klasama, neslobodnima, robovima i zavisnim seljacima (Milosavljević 2025, 858). Kako donosi Edin Bujak, postoji jedan pisani izvor koji govori o ceni stećka i koji ukazuje da nije svako mogao da ga priušti. Reč je o ugovoru iz 1377. godine u kome se kaže da je cena ovakvog ukopa iznosila 40 libri[2]. Da bi se izvršilo poređenje, može se dodati da je u srodno vreme u Splitu cena uobičajene sahrane bila osam libri. Cena se tumači kao opravdana zbog zahtevnih procesa klesanja, prevoza, te postavljanja na grob uz druge elemente sahrane (Bujak 2018, 56–58). Pošto se detaljno razmotre arheološka istraživanja nekropola stećaka, postaje jasno da na grobljima gde se javljaju monumentalni stećci postoje i grobovi sa skromnijim nadgrobnim pločama, kao i grobovi bez nadgrobnih belega (Bešlagić 1982; Bujak 2018; Čuljak, Vučić 2024). Kada se govori o ovim fenomenima, zanimljivo je da nas evidencija navodi i da promišljamo nekropole nastale na starijim strukturama poput praistorijskih tumula sa i bez stećaka, koji se mogu datovati u 14. i 15. vek (Milosavljević et al. 2024, 318).

Ko su ljudi koji ne mogu da priušte nadgrobne spomenike u kasnom srednjem veku u kontekstu gde su oni važni i predstavljaju očigledan trend[3] u pokopavanju mrtvih? U tom slučaju može da se razmišlja o najnižim društvenim slojevima kao odgovoru. Stoga ovaj tekst predstavlja poziv da se otvori pitanje neslobodnih ljudi (zavisnih i robova) u kasnom srednjem veku iz arheološke perspektive. Ovo naglašavam zato što, bez obzira na raznoliku građu koju pruža arheološka evidencija i razrađene interpretacije o društvenim slojevima u srednjem veku na bazi pravne istorije, njihovo međusobno povezivanje gotovo da nije prisutno kada je reč o stanovništvu koje ne pripada monasima, vlasteli

[1] Fenomen stećaka je znatno širi i obuhvata prostore današnje Hrvatske, Bosne i Hercegovine, Srbije, Crne Gore, te bi pregledna studija u širem smislu podrazumevala i premere iz svih ovih oblasti. Na to se u ovom radu ne pretenduje.

[2] Libra je mera za težinu koja se koristila kao obračunska jedinica pri većim transakcijama u srednjem veku (https://enciklopedija.hr/clanak/libra-mjerna-jedinica).

[3] Brojnost stećaka sugeriše da je reč o popularnom fenomenu u srednjem veku.

i vladarima. Nije reč samo o tome da o ovome niko nije razmišljao, već da su indicije koje nas vode ka povezivanju arheološke evidencije i poznate istorijske društvene strukture retke. Sa metodološkim pitanjima kako pronaći pokazatelje ropstva u praistorijskom (Peter-Röcher 2022, 17–26), pre-rimskom i rimskom periodu susrećemo se i drugi istraživači (Mihajlović 2022; 2023). Stoga je ovaj rad tek prvi korak u promišljanju o nižim slojevima iz teorijske perspektive koje su doneli medijevisti-istoričari. Naravno, nisu svi istorijski uvidi relevantni za odabranu temu, već oni koji su značajni sa stanovišta arheološke evidencije. Ova dva korpusa znanja moraju biti u neprestanom kritičkom dijalogu.

Ima li klasa u srednjem veku?

Čitajući sasvim nasumično jednu staru publikaciju „Medicina kod Srba u srednjem veku", koju je 1958. godine napisao Relja Katić, nailazi se na poglavlje o socijalnoj medicini koje otpočinje objašnjenjem socijalnih i ekonomskih prilika u srednjovekovnoj Srbiji. Katić navodi da se sve stanovništvo ovog razdoblja, ako izuzmemo vlastelu, u poznom srednjem veku zvalo *sebri*. Najmnogobrojniji među njima su zavisni zemljoradnici – *meropsi* i zavisni stočari – *vlasi* (Katić 1958, 149). Ovo me je navelo da se zapitam da li je navedeno tumačenje posledica isključivo ideološke uslovljenosti u vreme socijalističke Jugoslavije, kao i zbog čega arheološke interpretacije srednjeg veka ne govore mnogo o kategorijama stanovništva u zavisnom položaju.

Prema tumačenjima istoričara, zavisni stočari srednjovekovne Srbije imaju specifičan položaj i vezuju se za katune, kao socijalnu organizaciju. Kao i danas, provode leta na planinama a zime u nizijama. Iako su bili u zavisnom položaju, njihova pozicija je nešto povoljnija u pogledu feudalnih nameta. U okviru poznatih pisanih izvora, ovi stočari su obično darovani manastirima (Luković 2015, 31–38; Isailović 2017, 25–31; Vojvodić 2021, 71–72). Pored njih, potlačenom staležu pripadaju *otroci*[4] (srednjovekovni robovi), zavisne zanatlije, *sokalnici*[5] i deo seoskih popova (Šarkić 2010, 24). Pojam *sebar* sreće se po prvi put u prevodu *Sintagme* Matije Vlastara na srpski. Vizantijska, pa i srpska pravna tradicija preuzima opštu podelu ljudi na slobodne i robove, a među slobodni-

[4] Osnovno značenje reči otrok u slovenskim jezicima je dete, a postepeno je reč poprimila značenje srednjovekovnog roba. Međutim, detaljnom kontekstualnom analizom srednjovekovnih pisanih izvora Đorđe Bubalo pokazuje da je pojam višeznačan i rastegljiv, te da se koristio u zavisnosti od prilika u značenju sluge, kao izraz za pomoćnika, čoveka od poverenja, ali i u tehničkom značenju službenog organa sa sudskim nadležnostima. Otroci kao zbirno ime mogu da označe i podanike, odnosno zavisne ljude uopšte (Bubalo 1997, 19–58).

[5] Nije jasno ko su tačno sokalnici, pretpostavlja se da pripadaju nižem statusu slično meropsima ali sa manje pravnih obaveza (Trijić 2002, 3–28; Šarkić 2023, 92–94).

ma prepoznaje „počtene“, odnosno plemenite, i *sebre,* u značenju prosti ili nevaljali. Na osnovu pravnih dokumenata, može se pretpostaviti da je izraz *sebar* u XIV veku bio opšti naziv za potčinjeno zavisno seosko stanovništvo Srbije. Bez obzira na stroge kazne, izgleda da su meropsi često bežali sa jednog vlastelinstva na drugo ili u inostranstvo, tražeći povoljnije okolnosti za život (Šarkić 2010, 23–27; Šarkić 2023, 65–76). Meropsi su bili opterećeni obavezama u proizvodnji žitarica i najčešće stanovnici sela. Imali su obaveze prema crkvi, prema vladaru i državi i prema feudalnim gospodarima, odnosno vlastelinima. Promena zanimanja, društvene kategorije ili bekstvo na drugo vlastelinstvo je strogo sankcionisano (Blagojević 1999, 396–397).

Otrok, otroci, pored osnovnog značenja reči kao dete ili dečak, predstavlja kategoriju stanovništva na dnu feudalne društvene lestvice (poput termina „boy“ na američkom jugu). Ponekad se u pravnim dokumentima otroci i meropsi izjednačavaju, ali se otrok u srednjovekovnim dokumentima koristi i kao termin za slugu, pa čak i osobu od velikog poverenja. Nekad se slično otrocima koristi i termin čeljadin (Bubalo 1999, 483–485; 814–815). Otroci su predstavljali najniži društveni sloj, pravni položaj im je bio sličan robovskom, ali su posedovali neka lična prava. Zbog toga se može reći da im je pozicija bila između ropskog i kmetskog položaja (Šarkić 2010a, 44-50; Šarkić 2023, 83–90). Uglavnom su ih držali vlastelini, a manje trgovci i zanatlije. Češće su žene zastupljene kao robinje, pominju se kao „naložnice“, dadilje i dojilje. Nisu imali nikakvu krivičnu i pravnu odgovornost. U hrišćanskim kontekstima, izbegavalo se držanje hrišćanskog roblja, a afirmiše se nehrišćansko i jeretičko roblje (Bubalo 1999, 622–625; v. Filipović 2015).

Stanovništvo srednjovekovne bosanske države bilo je takođe klasno izdiferencirano, ali se oštrina podela naročito primećuje, zbog prirode pisanih izvora, u XIV i XV veku. Razlikuju se – uz vladara – vlastela, kmetovi, seljaci, trgovci, zanatlije, sveštenstvo, među kojima su najniže pozicionirani zavisni seljaci, specifično oni koji su percipirani kao ubogi i robovi (Kurtović, Dedić 2023, 149). Zavisni seljaci, koji se u izvorima pominju pod nazivom ljudi, bili su u feudalnoj zavisnosti prema gospodaru kome su bili u obavezi davanja rente. Vesti o njima su vrlo oskudne, pa se zbog toga o najnižim slojevima u Bosni teško mogu donositi sveobuhvatni zaključci. Uglavnom postoje samo one koje se odnose na posede bosanske države koji su krajem srednjeg veka prešli u ruke Dubrovačke republike. Od sredine XIV veka, prema zabranama napuštanja jednog vlastelinstva i bežanja na drugo, te zabranama primanja tuđih seljaka, vidi se do koje mere su zavisni zemljoradnici bili vezani za vlastelinstvo. Da je ova grupa stanovništva živela u teškim uslovima, govori i to što su feudalci koji su loše postupali sa svojim potčinjenima morali računati sa pobunama seljaka u okolnostima političkih trvenja i teritorijalnih osvajanja (Babić 1987, 27–35). Za razliku od njih, zavisni nezemljoradnici koji su u srednjovekovnoj Bosni pripadali stratumu pokretnih stočara, vlaha/Vlaha, imali su nešto bolju pozici-

ju.[6] Njihov stil života, koji je podrazumevao kretanje, davao je nešto veću meru slobode u odnosu na zavisne zemljoradnike koji su uvek na posedu. Sa druge strane, privredni uspon srednjovekovne Bosne počevši od XIV veka i učešće vlaških katuna u prenosu robe i trgovini pomogli su njihovom boljem pozicioniranju, manjim dažbinama i u pojedinim slučajevima (o kojima postoje pisana svedočanstva) socijalnoj tranziciji ka višoj vlastelinskoj klasi. Dodatno, za razliku od zemljoradničkih sela, stočari su imali svoju organizaciju koja je ih je štitila u odnosu prema državi i feudalnom sistemu, tako da se može pretpostavljati da nivoi lokalne uprave nisu imali nadležnost nad katunima (Kovačević 1963, 121–140; Hrabak 1981, 181–200; Babić 1987, 43–67; Kurtović 2011, 647–650; Isailović 2017, 25–42). Kao što je uočljiv donekle bolji položaj stočara u odnosu na zemljoradnike, može se reći da dolazi i do pojačane društvene stratifikacije unutar vlaha/Vlaha, odnosno jačanja gornjeg vlaškog sloja od druge polovine XIV i početkom XV veka (Smiljanić 2006, 718).

Pitanje ropstva[7] u kontekstu srednjovekovne Bosne je interesantno zbog percipiranog statusa Crkve bosanske kao jeretičke i Bosne kao izvora robova, naročito za trgovinu u primorskim gradovima poput Dubrovnika. Podaci govore da je trgovina robljem sa područja Bosne bila razgranata i zastupljena, te da su se robovi i robinje kupovali, prodavali i preprodavali pojedinačno i u grupama. Ističe se da je naročito trg Drijeva u dolini Neretve igrao važnu ulogu kada je reč o trgovini robljem koju su uglavnom sprovodili Dubrovčani. Ljudi su postajali robovi bilo tako što su rođeni u tom statusu, zarobljavanjem u ratu, postavši plen razbojnika, ili su roditelji prodavali svoju decu. Pretpostavlja se da bi osnovna razlika u položaju antičkog i srednjovekovnog roba bila ta što gospodar nije imao pravo na život svog roba, ali ga je mogao prodati kao i bilo koju drugu robu. Najveći broj podataka dolazi nam danas iz dubrovačkog Notarijata koji svedoči o trgovini bosanskim robljem, a ređe saznajemo o onima koji su bili roblje u Bosni. Na dvorovima vlastele, robovi su korišćeni kao posluga i pomoć za vođenje imanja. Manje je, pak, primera koji govore o robovima stočara, koji su korišćeni kao ispomoć. Ima i neobičnih primera socijalne tranzicije gde rob postaje poverljivi pisar, kakav je slučaj Grubanca Hlapčića Imoćanina. On se

[6] Treba imati u vidu da pozicija transhumantnih stočara u srednjovekovnoj Bosni nije fiksirana, već proces u kome se pojavljuju različite karakteristike katunske organizacije. U XIV veku svi vlasi/Vlasi pripadaju kralju, a sa jačanjem feudalnih porodica oni pripadaju vlasteoskim porodicama. Tako su Žurovići najpre bili vlasi/Vlasi Pavla Radenovića, a nakon toga Radoslava Pavlovića, a zatim Ivaniša Pavlovića (Kovačević 1963, 137–138).

[7] Pitanje statusa srednjovekovnih robova je veoma složeno, pa ovaj rad ne pretenduje na sve aspekte ovog pitanja. Od početka XV veka postoji nastojanje da se praksa trgovine ljudima u potpunosti obustavi, ali to nije urodilo plodom (Babić 1987; Hodžić 2016).

1391. godine potpisao kao rob župana Bjeljaka i vojvode Radiča, odnosno kao njihov dijak (Babić 1987, 69–78; Hodžić 2016, 23–27).

Pitanje siromaštva i njegova društvena osuda u moderno doba, kroz ponižavanje i žigosanje, ukazuje na degradirajuću ulogu i negativnu ocenu u poretku društvenih vrednosti. Sa druge strane, sa stanovišta hrišćanstva se siromaštvo tretiralo kao oplemenjujuća karakteristika (Geremek 2015, 11–21), što otvara pitanje da li je i u kojoj meri hrišćanstvo uz viteške ideale odbrane nedužnih i nemoćnih od tlačenja donosilo drugačiji pristup nižim staležima u srednjem veku u odnosu na današnju vizuru (Filipović 2024, 125–126). Dodatno, ne treba očekivati da istorijske klasifikacije društvenih slojeva mogu imati neposredne ekvivalente u arheološkom zapisu. Funerarna arheologija nas upućuje na kompleksnost odluka porodice i zajednice pri sahranjivanju (Nilsson Stutz 2025, 44–62).

Stoga, celovitijem proučavanju „odozdo nagore“ može doprineti sagledavanje teorijskih pristupa za razumevanje nižih društvenih staleža u kasnom srednjem veku. Ekstremni društveni konteksti života i rada medijevista i teoretičara Arona Gureviča i Karla Ginzburga teraju na propitivanje šta je to činjenica o prošlosti i kako nastaje. Vredi pratiti njihovu srednju poziciju između konstruktivizma i pozitivizma, u potrazi za izgradnjom istraživačkog dizajna koji nas može dovesti do empirijske potrage za nižim staležima.

Aron Gurevič i narodna kultura

Aron Jakovljevič Gurevič (1926–2006) je rođen u sekularnoj jevrejskoj porodici. Kao dete je ostao bez oca, pa je živeo u Moskvi sa majkom do evakuacije početkom rata 1941. godine u Sverdlovsk, što je grad u kome je 1942. godine okončao svoje srednjoškolsko obrazovanje (Antolović 2015, 11). Na univerzitet je krenuo tokom Drugog svetskog rata, pošto nije bio dobar profil za mobilizaciju zbog slabovidosti. Zapravo, u ovom periodu je radio u vojnoj fabrici, a paralelno je dve godine pohađao dva istorijska kursa na dopisnom odeljenju Istorijskog fakulteta na Moskovskom državnom univerzitetu (Mazour-Matusevich 2015, 95). Formalno, u jesen 1944. godine je otpočeo studije istorije, a postdiplomske studije upisuje u školskoj 1946/1947. godini i završava ih 1950. odbranivši kandidatsku disertaciju[8] pod naslovom *Seljaštvo jugoistočne Engleske tokom prenormanskog perioda.* Godine 1962. je Gurevič postao doktor nauka na Lenjingradskom univerzitetu (danas Sanktpeterburški državni univerzitet). Teza je objavljena 1967. godine pod naslovom *Slobodno seljaštvo u feudalnoj Norveškoj* (Antolović 2015, 12–13). Aron Gurevič se smatra velikanom medijevistike na globalnom planu, ali je u sopstvenom kontekstu bio dvostruko

[8] Kandidatska disertacija je stepen u obrazovanju SSSR koji se smatra danas ekvivalentnim dokoratu. Nakon ovog postoji još jedan stepen doktora nauka, koji se smatra višim.

marginalizovan najveći deo života: kao osoba jevrejskog porekla i zato što je okarakterisan kao antimarksista u sovjetskom okruženju (Le Goff 2010, 323; Antolović 2015, 29; Mazour-Matusevich 2015, 96). Gurevič je isticao značaj svojih profesora koji su se bavili agrarnom, socijalnom, te uopšte srednjovekovnom istorijom, koji su dolazili iz drugačijeg ideološkog miljea pre Oktobarske revolucije (https://igh.ru/employees/4?locale=en). Po odbrani kandidatske disertacije 1950. Gurevič nije mogao pronaći posao u Moskvi, pa odlazi da predaje istoriju na Pedagoškom institutu u Kalinjinu, gde je ostao do 1966. godine, dok mu je porodica ostala u Moskvi (Antolović 2015, 12–13).

Kako sam svedoči:

> „To pedagoško sveučilište bilo je užasno provincijalno i na njemu sam služio svoju kaznu punih 16 godina! Ipak, tamo sam počeo proučavati i učiti skandinavske jezike i tako sam završio svoji postdoktorsku disertaciju koju sam odbranio 1966. godine. Tako sam otišao sa 26 a vratio se sa 43 godine. Svoje najbolje godine proveo sam u prljavim vlakovima i, oprostite mi na izrazu, u smrdljivim spavaonicama Pedagoškog sveučilišta u kojima, na početku, kao profesor sa doktoratom, nisam imao čak ni svoju sobu već samo krevet u velikoj sobi zajedno sa drugim studentima“ (Mazour-Matusevich 2015, 96).

Rezilijentnost i stvaranje uprkos okolnostima ostala je trajna karakteristika ovog neobičnog istoričara koji je otpočeo svoju profesionalnu karijeru baveći se Skandinavijom ranog srednjeg veka. Na temelju osnova kojima je podučavan, on objavljuje sledeće knjige: *Pohodi vikinga* 1966, *Istorija i saga* 1972, *Norveško društvo u ranom srednjem veku* 1977, *„Eda“ i saga* 1979. godine. Javni napad na Gureviča sproveo je njegov kolega Aleksandar Ivanovič Danilov, koji je smatrao spornom otvorenost prema zapadnoj nauci. U ovom kontekstu je Gurevič 1969. godine dobio otkaz na Institutu za filozofiju Akademije nauka, gde je radio od povratka u Moskvu; ali je ipak uspeo da se ponovo zaposli u okviru iste Akademije na Institutu za opštu istoriju, gde je držao nastavu. Već 1970. godine dolazi do novih problema nakon optužbi povodom knjige *Problemi geneze feudalizma u zapadnoj Evropi* iz 1970. godine. Delo mu je označeno kao antimarksističko i kritikovan je da se oslanja na zapadnu buržoasku istoriografiju (Antolović 2015, 13–15).

Međutim, Gurevič postaje veoma poznat van svoje zemlje zahvaljujući knjizi koja je svojevrsni nastavak knjige o feudalizmu, koja se zove *Kategorije srednjovekovne kulture*, čije je prvo izdanje na ruskom izašlo 1972. godine, a drugo 1984. Studija je izašla na francuskom u prestižnoj seriji Éditions Galliard, a na engleskom 1985. godine. U Zapadnoj Evropi, a naročito Italiji je njegova teorijska pozicija shvatana kao gramšijevska forma otvorenijeg marksizma, zbog čega je naročito dobro prihvaćen (Le Goff 2010, 324). U srpskoj i hrvatskoj recepciji Gurevič je zastupljen već relativno rano, u prevodima knjiga *Problemi narodne kulture* (Gurevič 1987) i *Kategorije srednjovekovne kulture* 1994. go-

dine, koje su obe postale svetski bestseleri (izuzev u SSSR, gde je na ove knjige stavljen moratorijum) (Gurevič 2021). Tokom osamdesetih, ovi prevodi shvataju se kao odgovor na interesovanje na domaćoj sceni za narodnu kulturu (Janković 2015, 8). Radikalni zaokret u pogledu Gurevičeve pozicije u Moskvi dolazi sa političkim promenama u vreme Gorbačova. Godine 1987. postaje profesor na Filološkom fakultetu Moskovskog državnog univerziteta i po prvi put u životu mu biva omogućeno da napusti zemlju i prihvati pozive za brojna gostovanja, kada su usledila i višestruka međunarodna priznanja (Antolović 2015, 15).

Putujući po najuglednijim svetskim univerzitetima gde je držao predavanja, od Prinstona do Kembridža i Rima, Gurevič je konačno dobio priliku da upozna druge medijeviste saborce, poput Žaka Le Gofa (Jack Le Goff), Žorža Dibija (George Duby), Emanuela Le Roa Ladirija (Emmanuel Le Roy Ladurie), Natali Zemon Dejvis (Natalie Zemon Davis) i Karla Ginzburga, među brojnim drugim važnim istraživačima srodnih interesovanja. U kontekstu radikalnog zaokreta koji mu se dogodio, pokrenuo je seminar posvećen istorijskoj antropologiji i sa kolegom Jurijem Besmertnim (Юрий Львович Бессме́ртный) pokrenuo časopis *Odisej. Čovek u istoriji*. Objavljuje od početka devedesetih *Srednjovekovni svet – kultura ćutljive većine.* U ediciji *Stvaranje Evrope,* koju je uredio Žak Le Gof, 1995. godine objavljuje *Poreklo evropskog individualizma*. Iako je gotovo u potpunosti ostao bez vida u starijoj dobi, do kraja života se posvećeno bavio istorijom uz pomoć svojih saradnika (Le Goff 2010, 326; Antolović 2015, 15–17).

Gurevič je značajan na globalnom nivou pošto je uz druge autore uticao na antropologizovanje srednjeg veka počevši od sedamdestih i osamdesetih godina XX veka. Uz to se u njegovom radu može sresti istorija sagledana odozdo, „mentalitet" kao koncept i ideje Škole Anala. Bio je u konstruktivnom dijalogu sa brojnim predstavnicima ovog pristupa, upućujući im kritike; a značajnu ulogu u njegovom delu ima ideja karnevala Mihaila Bahtina, koja ga je inspirisala i sa kojom je polemisao (Janković 2010, 7–8; Burke 69-80; Mazour-Matusevich 2015a, 274–276). Međutim, Gurevič je svakako najznačajniji zbog svojih konceptualnih inovacija, poput srednjovekovne slike sveta i narodne kulture (Mazour-Matusevich 2015, 9). Slika sveta kod Gureviča proističe iz antropologizovanja srednjeg veka, za koji smatra naročito nužnim da se ne posmatra izdiferencirano, nego u celini, te da se postupci i motivacije, pa i oni ekonomski, mogu razumeti samo kroz semiotičko čitanje vrednosti i motivacija. Govoreći o kategorijama srednjovekovnog shvatanja sveta, istakao je socijalno-psihološku stranu ili „mentalitet" u duhu Škole Anala (Gurevič 2021, 19–46). Na Gureviča je uticao Mark Bloh. Dodatno, zalagao se za semiotička čitanja na bazi uticaja sovjetske socijalne psihologije kasnih šezdesetih i početka sedamdesetih i njihovog razvoja u Tartu-moskovsku školu kulturne semiotike. Ovaj pristup ima elemenata strukturalizma, ruskog formalizma, ali je zapravo samosvojna škola

mišljenja zbog multidimenzionalnog metoda za proučavanje kulture (Mazour-Matusevich 2015, 8; Marwick 2015, 41-67).

Kada govori o marginalcima, Gurevič izdvaja jeretike i veštice, koji se obično opisuju kao otpadnici usled toga što su duše predali zlim silama. Ono što je zanimljivo u njegovoj analizi je što ove činove vidi kao individualne odluke, koje su određivale dalju sudbinu i čije su posledice bile skopčane sa ogromnim rizicima. Kao naročito začudne ističe primere devojaka i žena, za koje nam nije poznato da ih je iko sumnjičio za veštičarenje, koje su se same prijavljivale da se nalaze pod uticajem đavola, „da žive sa njim i služe mu kako bi upropaštavale duše hrišćana" (Gurevič 2016, 207–212).

Dok su marginalci individualne ličnosti i pojedinci manjih jeretičkih grupa, kada govori o problemima narodne kulture, Gurevič govori o kulturi ćutljive većine. Čini se da njega na postavljanje ovog pitanja navodi najpre Bahtinovo izučavanje Fransoa Rablea, koji je video dve kulture srednjovekovlja – visoku, sa jedne, i narodnu, karnevalsku sa druge strane. Ginzburg izražava neslaganje sa Bahtinom i smatra da ne postoji dramatična razlika između ove dve sfere, već nalazi da je narodna kultura bila poznata i višim klasama, ali da ona u pisanim izvorima obrazovanih nije vidljiva u svojoj „čistoj" formi (Gurevič 2024, 12–14). Gurevič, slično analistima, posmatra visoku i nisku kulturu kroz korelacije komponenata u totalitetu, kroz njihovu protivrečnost i simbiozu u jedinstvenoj povezanosti. Na neki način, njemu je važnije da postavi pitanje narodne kulture feudalnog doba, koje do njega nije bilo definisano već pre podrazumevano (Gurevič 1987, 9–13). Ljudima nižeg staleža se Gurevič eksplicitno bavio na primeru ranog srednjeg veka. Niže klase, seljaci, shvataju se u kontekstu celine, pošto je njihov rad neophodan za klase onih koji se mole i koji učestvuju u vojnim aktivnostima; njihovi okviri shvataju se kao oni koji su povezani sa „varvarskim" predhrišćanskim tekovinama, koje su shvaćene kao „mentalitet" i fenomen dugog trajanja. Klasna harmonija je prioritet, a poriče se socijalna mobilnost između klasa. Kao najniži se vide neslobodni. Oslobođenje roba ne čini ga sličnim onima koji su rođeni slobodni, već onima sa ograničenim pravima (Gurevič 2024, 33–34). Seljački rad je slabo vrednovan, dok je razmetanje kod feudalaca bilo dobrodošlo. Recimo, jedan vitez je naredio da se uzorano polje zaseje komadima srebra, što je potez koji je imao smisla jedino ako je učinjen javno da zapanji druge (Gurevič 2021, 278–280). Kao što se vidi iz iskazanog, ova tumačenja su široka, ukazuju na važna pitanja, ali su obeležena strukturalističkim tumačenjima slično Školi Anala. Kod analista, upravo kao i kod Gureviča, srećemo između ostalog sledeće tačke: 1) odustajanje od tradicionalne događajne istorije, fokus ka strukturama mentaliteta, 2) strogost pri konceptualizaciji istraživanja, 3) epistemološku refleksiju (Milenković 2004, 32–69).

Pitanja koja Gurevič postavlja čine se veoma značajnim, ali odgovor u vidu mentaliteta narodne kulture (Gurevič 2015, 121–131), naročito u današnjem kontekstu, čini se kao problematičan. Za ilustraciju, preuzimam Dibijev stav koji prenosi Pavle Milenković: „Ne upotrebljavam više reč *mentalité*. U praksi se pokazao nezadovoljavajućim" (Milenković 2004, 189), a koji u suštini naglašava neuhvatljivost pojma i njegovu negativno konotiranu bremenitost u domaćem kontekstu (Milenković 2004, 178–202).

Među najznačajnijim aspektima Gurevičeve reflesije nad profesijom istoričara je rekonceptualizacija pojma istorijske činjenice. Govorio je da se činjenice stvaraju, da do njih vodi težak put, da ne veruje u istorije zakonitosti i ekonomski redukcionizam, ali da je neoprostivo modelovati prošlost po uzoru na sadašnje potrebe i uzuse. Do ljudi bez arhiva i lica istoričari, iz njegove perspektive, mogu doći proširenjem korpusa pisanih izvora, uključujući takozvane manje vredne književne vrste. Njegova epistemološka pozicija kroz koju stvaranje istorijskih činjenica vidi kao dijalog u kome postavljamo pitanja iz sadašnjosti, upućujući ih evidenciji iz drugog vremena, čini se i dalje plodotvornom pozicijom (Antolović 2015, 21–22). Dok Gurevič otvara vrata za „narodnu kulturu", Ginzburg nudi razrađeniji pristup donjim društvenim slojevima.

Karlo Ginzburg i mikroistorija

Karlo Ginzburg (1939–2026) je rođen u Torinu u uglednoj jevrejskoj porodici. Bio je sin prevodioca, književnog kritičara i antifašiste Leonea Ginzburga (1909–1944) i čuvene književnice Natalije Ginzburg (1916–1991). Porodica je bila proterana u egzil u južnu Italiju na političkim i rasnim osnovama, tokom 1940. godine. Vratili su se u Rim 1943, gde je Leone Ginzburg umro 1944. godine nakon prebijanja od strane Gestapoa zbog učešća u pravljenju novina u ilegali. Nakon rata, Karlo Ginzburg završava jednu od najprestižnijih srednjih škola *Scuola Normal Superiore* u Pizi, a zatim se obrazovao na Univerzitetu u istom gradu do 1961. godine. Usavršavao se i na londonskom Varburg institutu (The Warburg Institute, University of London). Započeo je svoj rad na Univerzitetu u Rimu, nakon čega je otpočelo i njegovo internacionalno prepoznavanje.[9] Na Ginzburga su najviše uticali Delilo Kantimori (Delilo Cantimori) i Mark Blok (Marc Bloch) (Ginzburg 2010, 289–291).

Još je 1988. hrvatski istoričar Miroslav Bertoša prvi pozvao na prevod Ginzburga u tadašnjoj Jugoslaviji, ukazujući da je reč o avangardnoj pojavi, originalnom stvaraocu, koji nastavlja leve, gramšijanske tradicije, kako zbog naučne vrednosti tako i zbog mogućih podsticaja domaćim istraživanjima (Bertoša

[9] https://arthistorians.info/ginzburgc/

1988, 355). I zaista, deluje da je unutar hrvatskog istraživačkog konteksta od prevoda „Sira i crva“ (Ginzburg 1989) krajem osamdesetih, mikroistorija snažnije zaživela (Grkeš 2022, 318–323).

Godine 1966. Ginzburgu je izašla knjiga *I benandanti.* Nakon uspeha sa ovom knjigom koja je bila prevedena i na engleski, on postaje profesor moderne istorije u Bolonji 1970, gde ostaje do 1988. godine. Od 1973. radi kao gostujući profesor na Univerzitetu Prinston. Postavljen je i za profesora italijanske renesanse na Univerzitetu Kalifornija u Los Anđelesu 1988. godine. Pored navedenih, sarađivao je i sa drugim uglednim univerzitetima poput Jejla, Harvarda, pariske *L' École pratique des hautes études*. Od 2006. godine je predavao na Katedri za kulturnu istoriju Evrope, pri Univerzitetu u Pizi. Može se reći da je Ginzburg revolucionaran, pošto je istraživao mitove i običaje običnog stanovništva kroz inkvizicijske zabeleške. Uz druge knjige o vešticama i istorijskoj metodologiji, te epistemologiji, najznačajnija knjiga mu je *Il formaggio e i vermi. Il cosmo di un mugnaio del'500*, odnosno *Sir i crvi, kozmoz jednog mlinara iz 16. stoljeća* (Ginzburg 1989).

Ona je izašla na italijanskom 1976. godine, na engleskom 1980. godine, a na domaćoj sceni je prevedena u Zagrebu 1989. godine. Njeno izdavanje i recepcija u evropskom i američkom kontekstu označavaju svojevrsnu revoluciju na polju metodologije istorije, ali i načina pisanja u ovoj oblasti (Jelenić 2014, 117-118). Glavni junak Ginzburgove knjige je Domeniko Skandela (Domenico Scandella), čiji je nadimak Menokio (Menocchio). Ovaj neobični furlanski mlinar doživeo je tragičnu sudbinu u XVI veku – osuđen je na smrt od strane inkvizicije, poput mnogo poznatijeg Đordana Bruna. Naslov knjige svedoči o razlogu zbog kog je Menokio osuđen i predstavlja skraćenu ideju njegove nekonvencionalne vizije stvaranja sveta koja je bila proglašena jeretičkom i zbog koje mu je dva puta suđeno.

> *„Ja sam rekao da je, prema mojem mišljenju i vjerovanju, sve kaos, to jest zajedno zemlja, zrak, voda i vatra, pa je ta zapremina tako idući napravila hrpu, baš kao što se sir napravi u mlijeku, i u njemu su nastali crvi, a to su bili anđeli ...“* (Ginzburg 1989, 38-39).

„Sir i crvi“ počinju analizom metodoloških problema proučavanja nižih društvenih slojeva, bilo da je reč o nedostatku izvora za njihovo proučavanje, nedovoljnoj svesti o njihovoj važnosti, njihovoj stereotipizaciji kao pasivnih ili toga što kvantifikacija o dominantnoj kulturi može progutati anomalije (Budak 1989, 340).

Ginzburg je iskoristio priču o mlinaru kao prozor u širu sliku sveta XVI veka i način da pokaže značaj pogleda odozdo, te pojedinačnog za razumevanje šire društvene slike. Paralelno, on piše istorijsku studiju kroz narativizaciju o Menokiju, imajući u vidu značaj forme i stila za saopštavanje poruke. Stav koji

bi u današnjem vremenu bio doživljen kao naivna metafora o stvaranju sveta kao stvaranju sira, doveo je do toga da ovaj čovek bude spaljen na lomači. Za razumevanje toga kako je ovo bilo moguće, potrebna je gusta kontekstualizacija Menokiovog života.

Reč je o čoveku koji je rođen 1532. godine u Monterealeu u Furlaniji, malom selu na prostoru današnje severoistočne Italije. On je bio izložen dvema istragama inkvizicije, pod optužbom da je jeretik. Bio je oženjen, a sedmoro od jedanaestoro njegove dece je preživelo do odraslog doba. Znao je da čita i piše, nije bio ni bogat a ni sasvim bez ičega. Bio je na čelu sela 1581. godine, a prva prijava Inkviziciji za krivoverstvo stigla je 1583. godine. Podvrgnut je prvom saslušanju 1584. godine. To što se stalno raspravljao i samoinicijativno započinjao razgovore o Bogu u izvesnoj meri mu je od samog početka pogoršavalo status, pa je savetovan da ne govori mnogo[10]. Nakon pokušaja da obrazlaže svoje stavove na vešt način, što mu nije uspelo, on napušta uzdržanost i biva eksplicitan. Smatrao je da bogataši tlače sirotinju, tražio je da Crkva kao institucija napusti svoje povlastice, te smatrao da više od svetih tajni znače dobra dela. Iz njega je govorio praktičan život ili, kako to naziva Ginzburg, elementarni materijalizam mnogobrojnih naraštaja seljaka (Ginzburg 1989, 108). Na pitanje da li postoji zemaljski raj, odgovarao je sarkastično da se raj nalazi tamo gde žive plemići bez mnogo truda (Ginzburg 1989, 128). U promišljanjima ovog zanimljivog mlinara sreće se i svojevrsni kulturni relativizam sažet u sledećim rečima: „Da sam Turčin, ne bih hteo postati kršćaninom, ali sam kršćanin, pa ne želim postati Turčinom“ (Ginzburg 1989, 155). U dokazivanju krivoverstva, bilo je važno proceniti da li je Menokio delovao u sklopu neke grupe, da li je u njegovim rečima odjek tuđih ideja. Menokio je na početku procesa sugerisao da su njegove reči posledica demonskog napastvovanja, a kasnije je izjavljivao da je „svoja mišljenja sam izvukao iz svoga mozga“ (Ginzburg 1989, 66). Prvi proces suđenja je Menokio preživeo zahvaljujući pomoći svoga sina i meštana Monterealea; međutim, nije bio dovoljno oprezan pa je nakon ponovnog suđenja spaljen na lomači (Budak 1989, 341). I pre nego što je ponovo prijavljen, Menokio je iz perspektive spoljašnjeg ponašanja bio integrisan u zajednicu, ali je postepeno počeo otvoreno da zastupa stara mišljenja. Nije bio u stanju da zadugo priguši radoznalost kada je reč o pitanjima vere, tako da je bio svestan da samo čeka svoje progonitelje. Uhvaćen je ponovo u junu 1599. godine i zatvoren u tamnicu. Bio je mučen, ali je i pod torturom izranjalo samo tvrdoglavo ćutanje starog mlinara. Prema Ginzburgovom tumačenju, na Menokija jesu uticale knjige koje je pročitao[11], koje

[10] Iz iskaza u istražnim spisima saznajemo da su meštani, prijatelji i porodica smatrali da bi takav pristup mogao pomoći (Ginzburg 1989, 35-39).

[11] Pročitao je delove Biblije i još desetak knjiga, sve su religioznog sadržaja izuzev Bokačovog „Dekamerona“. Moguće da je bio u dodiru sa Kuranom, ali se to ne može pouzdano potvrditi (Ginzburg 1989, 67–69).

su bile dominantno religioznog sadržaja, ali koje je on tumačio na vrlo specifičan način potaknut usmenom tradicijom i seljačkim radikalnim materijalizmom (Ginzburg 1989, 103–104). Reč je o pristupu koji podrazumeva procenu sveta na osnovu svog iskustva koje obeležava perspektivu koja je nepriznata, budući *nisko*. Za Ginzburga je bilo veoma važno da argumentovano pokaže neobične izvore Menokiovih uverenja, gusto tkanje narodnih verovanja je tretirao gotovo kao epistemsku dragocenost (Budak 1989, 341).

Centralna ideja Ginzburgove epistemologije, čiji je knjiga „Sir i crvi" *exemplum,* je da ono što je jedinstveno/odstupajuće i što bi prirodne nauke našle za slabost predstavlja upravo snagu (Ribeiro 2024, 5). Njegov pristup ili *mikroistorija* predstavlja stoga intenzivno proučavanje studije slučaja, pri čemu je prefiks mikro više aluzija na mikroskop, odnosno posmatranje sa izuzetnim uvećanjem i promatranjem gustog tkanja, slično *gustom opisu* Kliforda Gerca (Jelenić 2014, 120). Ginzburg svedoči da je manje važna zajednica koja se proučava na ovaj način, važnije je pitanje koje se postavlja; te on odaje počast Bronislavu Malinovskom, koji je razvio sličan princip baveći se posmatranjem sa učestvovanjem na Trobrijanidima (Ginzburg 2010, 290). Ginzburga specifično interesuje nasilje kako fizičko tako i simboličko, identifikacija sa marginalnim ličnostima ali i sa intelektualnim igrama inkvizitora (Barac 2014).

Mikroistorijska metoda podrazumeva praćenje tragova, indicija, znakova, nagoveštaja kao pokazatelja ljudske aktivnosti. Ovaj pristup zasnovan je na evidencionoj ili indicijskoj paradigmi koja ne podleže prioritetno induktivnom ili deduktivnom zaključivanju, već je bliže praćenju simptoma u medicini, otisaka prstiju u forenzici ili tragova koji su dostupni u istraživačkom novinarstvu (Ribeiro 2024, 10). Kako je mikroistorija nastala kao reakcija na Školu Anala, koja je tragala za generalnim a potiskivala ljudsku agensnost, tako i zaražavanje arheologije mikroistorijskim pristupom danas ima veze sa reakcijom na porast značaja kvantifikacije i „big data" pristupima u arheologiji. Suprotno glavnim trendovima koji uglavnom insistiraju na statistički i stohastički značajnim podacima, za Ginzburgov pristup bismo mogli vezati potragu i za onim što se ne ponavlja, za apstraktne pojmove i opskurne ideje, odnosno tačke u gustom tkanju zbivanja gde se mogu nazreti odnosi između agenata delovanja i strukturnih sila (Ribeiro 2019, 13–14). Škola Anala predstavlja važnu okosnicu mnogih proučavalaca prošlosti u XX veku, zbog promenjene orijentacije u francuskoj istoriografiji koja otpočinje sa pokretanjem časopisa *Anali* (Annales) 1929. godine, koja je operisala u duhu promovisanja nedogađajne istorije. Iako ovaj pristup predstavlja zbirni naziv za raznorodne orijentacije, postoje određene zajedničke tačke, među kojima je najznačajnije zalaganje za totalnu istoriju, uz snažno povezivanje sa drugim srodnim disciplinama u službi ovog ambicioznog projekta. Proučavanje kolektivnog kao važnog društvenog aspekta potiče iz Dirkemove sociologije (Milenković 2004, 11–12, 18).

Studija „Sir i crvi“ je postala bestseler i konceptualni metodološki okvir zbog spoja narodne i visoke kulture, kao i zbog načina na koji je napisana (povratak naraciji). Sam termin mikroistorija je Ginzburg prvi put čuo od Đovanija Levija krajem sedamdesetih godina XX veka. Termin se kodifikovao tokom sedamdesetih godina XX veka unutar italijanske istoriografije. Institucionalna podrška se zasnivala na grupi ljudi okupljenih oko časopisa *Quaderni storici,* čije su ključne uredničke figure bili Karlo Ginzburg, Karlo Poni, Đovani Levi i Edoardo Gredi. Unutar mikroistorijske perspektive ne postoji jedan metodološki standard, već je pre reč o krovnom terminu, unutar kojeg se koriste raznorodne istraživačke perspektive. Sa stanovišta istorijske kontekstualizacije, ima tumačenja po kojima je *mikroistorija* kritika i dopuna tradicionalne istorije na empirijskim temeljima, uz potrebu da se osvetle teme bliske levici, poput potlačenih. Istovremeno je reč o kritici teleološkog sagledavanja istorije i linearnog posmatranja istorijskog procesa, na osnovama sociokulturne antropologije (Jelenić 2014, 122–123). Za mikroistoriju je tipična multiperspektivnost i autorefleksivnost (Barac 2014).

Među naročitim epistemološkim doprinosima[12] može se istaći Ginzburgov tekst *Clues: Roots of Evidential Paradigm* u oviru studije *Clues, Myths and the Historical Methods* (na engleskom objavljena 1989, na italijanskom 1986. godine) koji je u okviru Trećeg programa Radio Beograda preveden na srpski kao *Znakovi–poreklo indicijske paradigme* (Ginzburg 1992; 2020). Ginzburg ovde polazi od neobične serije tekstova koji je objavio krajem XIX veka italijanski istoričar umetnosti Đovani Moreli (Giovanni Morelli, 1816-1891) pod pseudonimom Ivan Ljermoljev, koji su retrospektivno osnova onog što se u istoriji umetnosti i danas zove „morelijanskom metodom“. Jedan od važnih zadataka istorije umetnosti je da poveže dela i autore, odnosno da prepozna originale. Da bi se to učinilo, prema Moreliju, važno je ispitatiti najzanemarljivije detalje poput načina na koji su naslikane ušne školjke, nokti prsti na rukama ili stopalima. Slično tome, i danas ćemo razliku između fotografije generisane uz pomoć veštačke inteligencije i originalne fotografije prepoznati po sitnicama poput zuba ili šaka (Ginzburg 1992, 96-102; Ribeiro 2024, 7–8). Ovakav pristup može se protumačiti kao blizak metodu književnog lika Šerloka Holmsa. Naročita bliskost Moreliju vidljiva je u priči Artura Konana Dojla sa kraja XIX veka, pod naslovom „Kartonska kutija“ (https://gutenberg.org/cache/epub/2344/pg2344-images.html). O značaju Morelija piše i Frojd, koji je smatrao da se tajne i skrivene stvari pokazuju pomoću neočekivanih pokazatelja, gotovo otpacima našeg opažanja. Marginalni podaci postaju otkrivajući (Ginzburg 1992, 101). Ginzburg se odavde zalaže da jedna dublja perspektiva koja bi bila nedo-

[12] Postoje veoma važne njegove publikacije poput *Threads and Traces: True, False, Fictive* iz 2012. https://www.ucpress.edu/books/threads-and-traces/paper

hvatljiva, može da bude shvaćena kroz simptome, nagoveštaje, slikarske naznake – a da zajedničke tačke kod Frojda, Morelija i Dojla proističu iz medicinske semiotike koja daje mogućnost da se na osnovu prikazanih simptoma dijagnostikuje bolest. Naravno, ovom načinu promišljanja Ginzburg nalazi i dublje korene, govoreći o lovcima koji su tokom hiljada godina naučili da čitaju životinjske tragove, dolazeći do društveno priznate indicijske paradigme u medicini (Ginzburg 1992, 102-117). Reč je o znanju koje upućuje na sposobnost da se iz nepoznatog dođe do poznatog na osnovu indicija, o perspektivi koja je ukorenjena u čulima i empirijskom ali ih i prevazilazi, rasprostranjena je po celom svetu i nije nužno vezana za privilegije izabranih. Nevoljnost simptoma upravo je ono što daje izvesnost za tumačenje, a elastična rigoroznost ostavlja pravila igre neformalizovanim. Niz autora tumači Ginzburgovu perspektivu kroz dva motiva: 1) tragove, koji imaju kompleksan odnos sa činjenicama i dokazima o prošlim događajima i 2) niti naracije kojima se interpretira realnost, kojima on pokazuje snagu anomalije da kao raselina otvori širu perspektivu (Anderson 2012, 3-13; Barac 2014).

Arheološka epistemologija kao praćenje tragova

U pokušaju da se sagledaju i ocene teorijske putanje koje su ponuđene za promišljanje nižih staleža, mora se naglasiti da su oba predočena pristupa veoma otvorena i bez jasnih uputa, te saopštavaju svoje pristupe kroz primer. Aron Gurevič kroz veliku erudiciju temelji svoj pristup na strukturalizmu i semiotičkom čitanju, sagledavajući kulturu kao celinu kroz binarnosti kategorija i simboličku simbiozu srednjovekovne raznolikosti. Sa druge strane, Ginzburgova indicijska paradigma se može okarakterisati kao praćenje tragova, simptoma i naizgled nebitnih detalja da bi se došlo do tumačenja i narativizacije. Oba istraživača temelje svoje razumevanje srednjeg veka na bliskosti sa socijalnom antropologijom, u čemu se mogu naći velike prednosti, ali se tu krije i svojevrsna egzotizacija srednjeg veka koji se shvata kao tuđina, podjednako kao što to važi i za „primitivnu kulturu“ (Le Gof 1999, 28). U binarnom strukturalističkom viđenju srednjovekovne kulture kod Gureviča naročito se ističe kao problematično sučeljavanje narodne, varvarske kulture, spram visoke, hrišćanske, koje su simbiotski udružene u zajedničku sliku sveta. Pošto se narodna kultura tretira kao fenomen dugog trajanja, teško je u reči mentalitet ne videti samo novi izraz za prežitke (sirvivale) jednolinijskog evolucionizma. Kada je reč o pristupu podacima, kod Ginzburga se pojedinačno shvata kao snaga, dok kod Gureviča ideja o totalnoj istoriji i mentalitetu obično ide nauštrb konkretne informacije. Za predmet istraživanja se u Ginzburgovom pristupu uzima studija slučaja, dok je Gurevič ambiciozniji: on traga za kategorijama srednjovekovne kulture da bi

razumeo društvene odnose i njihovu međusobnu povezanost. Generalizovani čovek srednjeg veka se gubi u apstrakciji, u želji da se razume tipološki predstavnik ćutljive većine u odnosu na konkretne reči konkretnog čoveka poput mlinara Menokia, koji kaže: „Ja nisam verovao da postoji raj, jer nisam znao gde je“ (Ginzburg 1989, 187).

Premda oba predočena pristupa figuriraju kao legitimna u istorijskoj nauci, čini se da je za arheologiju primerenije praćenje konkretnih agensnosti ljudi u prošlosti putem dela, imajući u vidu da su reči nižih staleža po pravilu nedostupne. Ma koliko da su pitanja koja upućuje Gurevič važna (Antolović 2015, 25–30), čini se na prvi pogled da srednjovekovnoj funerarnoj arheologiji više odgovara Ginzburgovo praćenje tragova i analiza mikrokonteksta. Tome u prilog govore i postojeće rasprave o Ginzburgovoj mikroistoriji u savremenoj arheologiji, među kojima treba istaći radove Artura Ribeira (Ribeiro 2019; 2024; Quirós Castillo 2024, 1–3). Umesto rasprave o mikroistoriji kao nivou obima istraživanja, biografiji predmeta, predela ili osteobiografija, naglasak bih stavila na epistemološku vrednost Ginzburgovog pristupa, dok Gurevičev ugao pomaže da se osvetle šira društvena i simbolička pitanja.

Artur Ribeiro je predložio mikroistoriju kao moguću zamenu za Binfordovu teoriju srednjeg opsega (Ribeiro 2019, 14–17), dok Brus Ratlidž poredi Binfordove korelacije sa Ginzburgovim tragovima nazivajući ih epistemskim intervencijama (Routledge 2023, 345–348). Zanimljivo je da Binford aktuelističko viđenje arheološke epistemologije gradi na metafori traga životinje u šumi (Džonson 2008), slično morelijanskom metodu, ali i medicinsku dijagnozu da obrazloži arheološko rezonovanje (Routledge 2023, 345–346). Sa druge strane, Aleksandar Palavestra je video Holmsov metod kao ilustraciju procesnog hipotetičko-deduktivnog pristupa, ukazujući na sličnosti koje postoje između detektivskog i arheološkog posla, naročito u praćenju trica i kučina, tražeći izuzetke umesto opštih mesta i generalizacija (Palavestra 2011, 177–179). Ginzburgovo viđenje je najpre evidenciono (Chapman, Wylie 2016) i interpretativno rezonovanje koje se koristi *abdukcijom*. Reč je o logičkom zaključivanju koje traži najjednostavnije i najverovatnije razrešenje iz skupa uvida ili višestrukih linija evidencije. Abduktivni zaključak je uverljiv, ali ne odbacuje sumnju i nesigurnost, primenjuje se tako da su zaključci ograničeni na konkretna zapažanja o slučaju o kojem je reč. Jedan od važnih zagovornika abdukcije kao dela naučnog procesa je Čarls Sanders Pirs (Charles Sanders Peirce, 1839–1914), osnivač američkog pragmatizma (Perović 2021, 54; Burch 2024). Medicinsko dijagnostikovanje koristi ovaj vid promišljanja, što upućuje dodatno na shvatanje sličnosti između medicinskih simptoma i arheološke evidencije u pokušaju da se dođe do fenomena umesto da se iznese deskripcija stanja u koje se ima uvid. Bolest po sebi ne postoji kao entitet, ona je konstrukcija koja predstavlja niz korelacija koje povezuju uzroke, telesne pokazatelje, tj. simptome i mere lečenja (Milosavljević 2021, 32–33).

Upravo kada govorimo u ovom duhu, kroz spoj socijalne i funerarne arheologije (v. Parker Pearson 1999; Fowler 2004; Williams 2006; Gilchrist 2022, 120-150), prikupljena evidencija tokom istraživanja tri srednjovekovna lokaliteta u okolini Bileće u Bosni i Hercegovini može poslužiti kao okidač za promišljanje. Pri istraživanju fenomena stećaka u širem smislu, vršena su arheološka iskopavanja na lokalitetima Crkvine u selu Milavići, tumul I u selu Hatelji i tumul I u selu Baljci. Reč je o fragmentarnim uvidima i opažanjima, kojima se ne pretenduje na generalizovanje i koji svakako ne mogu odgovoriti na brojna složena pitanja fenomena stećaka. Takođe, ova zapažanja ne mogu da zamene detaljne izveštaje sa iskopavanja koji će biti prezentovani na drugom mestu.

Od evidencionih do narativnih niti

Prilikom istraživanja nekropole stećaka u selu Milavići, na južnim obodima Dabarskog polja, konstatovano je više od 450 nadgrobnih spomenika stećaka koji su uglavnom pozicionirani u redovima. Tokom nekoliko istraživačkih kampanja počevši od 2019. godine, istraženo je više od 50 grobova, od čega je samo 10 imalo nadgrobne belege. Drugim rečima, većina istraženih grobova je bez nadgrobnog obeležja i datovani su u period od X do XVI veka. Možda su neki od stećaka vremenom uništeni ili pomereni, ali ovaj podatak svakako svedoči o tome da na nekropolama postoje i one osobe koje su sahranjene bez spomenika. U okviru uzorka koji je istražen, broj takvih individua nije mali i čini se da sahranjeni bez nadgrobnih spomenika – u okolnostima kada je to važno – predstavljaju značajnu indiciju kada se traga za socijalnom grupom koja nema sredstava za izrazito skupo nadgrobno obeležje i pogreb. Ove vrste odstupanja nam mogu govoriti da je funerarna praksa društveno diferencirana, ali nam nikako ne mogu reći automatski o kojoj društvenoj grupi je reč. Na istom lokalitetu, u grobu 43, ispod ukrašenog stećka sahranjena je osoba koja je položena na stomak umesto na leđa – što je sasvim nenormativno u odnosu na postavljeni srednjovekovni hrišćanski standard. Reč je o grobu osobe koja je C14 metodom datovana u drugu polovinu XIII i početak XIV veka. Kako je ovo sasvim izuzetan primer, ova osoba se može smatrati pre stigmatizovanom, marginalizovanom usled zdravstvenih ili socijalnih problema nego osobom niskog društvenog statusa. Takođe, razlozi zašto ima manje stećaka u odnosu na broj grobova u okviru ovog lokaliteta mogu se tražiti i u tome što stećci možda nisu nužno i uvek individualni nadgrobni spomenici, već predstavljaju *locus* za grupu poput porodice. To bi bio protivargument da na Milavićima mogu da se razviju jasni kriterijumi za identifikovanje potencijalno nižih staleža (Pavletič, Cianciosi, Seetah, Čaval 2020, 37–38; Čuljak, Vučić 2024, 104–105; Milosavljević et al. 2025, 650).

Sa suprotne strane Dabarskog polja, u selu Hatelji, nalazi se pet praistorijskih tumula, od kojih je delimično istražen jedan zemljani na kome se nalazi nekropola sa 13 stećaka. Grobovi su radiokarbonskim datovanjem hronološki određeni u XIV i XV vek. Okvirno, polovina tumula prekrivena je stećcima, od kojih su istraženi grobovi odraslih osoba ispod dva nadgrobnika, a njihovi tretmani tela sasvim odgovaraju hrišćanskim običajima. Ostali otkriveni srednjovekovni grobovi pripadaju srednjovekovnoj deci i novorođenčadi, čiji su grobovi kamene ciste umetnute u kameni plašt praistorijskog tumula. Neki od ovih dečijih grobova označeni su naročitim poklopnim pločama od konglomerata. U zoni tumula gde nema stećaka konstatovano je sedam grobova, od čega pet nema adekvatnu[13] hrišćansku orijentaciju. Može se pomisliti da su ova rano preminula deca deo zajednica koje su izrazito siromašne, ali je vredno razmotriti i činjenicu da je velika smrtnost dece u srednjem veku važan trend. Podjednako je validno razmišljati i o tome da kao najmlađi članovi zajednice oni nisu tretirani kao osobe sa dovoljno socijalnog kapitala da budu normativno sahranjeni (Grahek, Milosavljević, Čaval, 2020, 24–25; Čuljak, Vučić 2024, 105; Milosavljević et al. 2024, 318).

Ova dva lokaliteta su pripadala župi Dabar, odnosno Humu koji je bio pod upravom Nemanjića u okviru srednjovekovne Srbije. Od dvadesetih godina XIV veka Hum ulazi u sastav Bosne. Kada je na Milavićima sahranjen Bogdan Hateljević, sluga vojvode Radiča Sankovića, već je i Dabar sigurno ušao u sastav bosanske države. Šezdesetih godina XV veka Osmanlije počinju osvajanje ove zone, da bi krajem šezdesetih ova oblast bila deo novog administrativnog sistema (Pekić 2005).

Kameni tumul u selu Baljci, iznad Bileće, nalazi se uz nekropolu stećaka Grebnice Bunčići, Radmilovića dubrava u selu Baljci. Ova nekropola pod zaštitom UNESKO-a obuhvata 291 stećak. Iako kameni tumul nije u celosti istražen, zanimljiv je zato što na njemu nema nadgrobnih spomenika, ali njegova blizina nekropoli stećaka jasno upućuje na njihovu povezanost i eventualnu simboličku vrednost koju nikako ne treba zanemariti. Tokom dve sezone istraživanja, pokazalo se da je reč o praistorijskom gvozdenodopskom tumulu, koji je korišćen ponovo u kasnom srednjem i ranom novom veku (na osnovu C14 datovanja). Determinisana su ukupno četiri groba iz ovog istorijskog razdoblja u formi kamenih cista relativno plitko poklopljenih pločama, čiji su skeletni ostaci bili izloženi intenzivnim tafonomskim procesima zbog same strukture kamenog tumula. Van toga, pozicije njihovih tela su bile položene u skladu sa hrišćanskim normama. Prema tome što je u slučaju pohranjivanja skeletnih ostataka na Baljcima iskorišćena postojeća struktura, a prilikom pohranjivanja nije korišćena zemlja niti nadgrobni spomenici (ukoliko nisu naknadno pomereni),

[13] Pod adekvatnom hrišćanskom orijentacijom se podrazumeva polaganje tela u pravcu zapad-istok, sa glavom na zapadu (Milosavljević 2021, 835-836).

te je količina fizičkog napora minimalna – ljudi sahranjeni na Baljcima možda predstavljaju primere za detektovanje osoba iz nižeg staleža. Dodatni pokazatelji ili razlozi za opovrgavanje mogli bi biti bioarheološki podaci[14] (Milosavljević et al. 2024, 318).

Područje sela Baljci je pripadalo župi Rudine, a Rudine su pripadale Travuniji. Travunijom su najpre upravljali Nemanjići u okviru srednjovekovne Srbije. Poznato je da je u drugoj deceniji XIV veka Rudinama upravljao u ime Nemanjića župan Crep, a u vreme vladavine Stefana Dečanskog mladi kralj Stefan Dušan. Nakon Dušanove smrti, ovim područjem je upravljao Vojislav Vojinović koga je nasledila supruga Gojisava sa sinovima, ali je proterana od strane Vojislavljevog bratanca Nikole Altomanovića. U pohodu protiv Altomanovića, ban Tvrtko i knez Lazar su podelili osvojene oblasti tako da su Rudine pripale Tvrtku i od tada se nalaze u sastavu bosanske države. Ovim područjem su upravljali Sankovići, a od devedesetih godina XIV veka vlastelin Pavle Radinović. Na ovom prostoru podanike su imale i Kosače, koje su preuzele upravu tridesetih godina XV veka. Šezdesetih godina XV veka Osmanlije su osvojile Rudine (Pekić 2018).

U zaleđu Dubrovnika, u Hercegovini, živelo je vlaško stanovništvo koje se prepoznaje kao katuni Burmazi, Maleševci, Bobani, Žurovići, Vlahovići, Ugarci, Mirilovići, Pliščići, Kutlovići, Krajsalići, Drobnjaci, Gleđevići, Nenkovići i mnogi drugi. Bavili su se, kao što je već napomenuto, transhumantnim stočarstvom i prenosom robe karavanima. U kasnom srednjem veku njihov je život oblikovan ekonomskim uzletom države, teritorijalizacijom vlaha/Vlaha, odnosno njihovom sedentarizacijom, te hrišćanstvom, a uglavnom pravoslavljem. Među zajednicama ovih katuna treba tražiti i individue sahranjene na nekropolama stećaka u okolini Bileće (Kurtović, Dedić 2023, 156–157). Zanimljivo je da se u dramatičnoj razlici u sahranjivanju između pojedinih individua ili grupa na nekropoli Grebnice – Bunčići, Radmilovića dubrava i sahranjivanja u tumulu I u selu Baljci, potraži upravo proces promena koji je zahvatio katune krajem srednjeg veka, naročito njihovo unutrašnje raslojavanje. Ne može se očekivati da su svi unutar ove grupacije stočara u srednjem veku bili tretirani isto. Od važnosti je razumeti i ko su ljudi koji se u ranom novom veku sahranjuju u praistorijskom tumulu. Kao ilustraciju, mogu se uporediti masivan stećak iz Bunčića na kome piše „Ovde leže Crep i Raško Vlahović. Ovde leže dva Vlahova sina" (Vego 1964, 20–21) i grob 1 iz tumula 1 u Baljcima, gde je individua sahranjena u kamenu cistu postojećeg kamenog tumula, relativno plitko. Dok je u prvom slučaju bilo neophodno isklesati stećak za braću Vlahović, dovući ga i napisati natpis i obaviti obred sahrane, uz jednu individu u tumulu je pronađen jedan

[14] Bilo bi od važnosti poređenje individua iz kasnog srednjeg i ranog novog veka na Baljcima u pogledu telesnih markera koji bi eventualno ukazivali na niži status i/ili biološko srodstvo.

srebrni novčić (soldino) Mletačke Republike iz prve polovine XV veka, koji je služio za male transakcije. Vlasi Vlahovići pripadaju onim grupama stočara za koje postoje podaci da su povezani sa ljudima vlastele Pavlovića, makar od prve četvrtine XV veka (Kurtović 2011, 652-654). Novčić u tumulu ne treba da nas zavede, pošto u kamenim tumulima artefakti lako menjaju stratigrafsku poziciju (Šućur, Serventi 2021, 404-405), a bilo bi neophodno videti da li postoji još ovakvih primera. U svakom slučaju, indicije i tragovi koje daje arheologija navode nas na mogućnost da prevaziđemo upozorenje koje je još 1958. dao Sima Ćirković: „Mi već sada možemo da kažemo da će izučavanje političkih formi feudalizma, zatim njegove gornje klase, doneti ploda i rezultata, ali da možemo veoma malo očekivati od izučavanja bosanskog sela i nižih slojeva društva" (Ćirković 1958, 156).

Navedeni primeri, od atipičnog groba 43 u Milavićima, preko dečijih grobova u Hateljima do jednostavnih kamenih cista na Baljcima pokazuju da arheološki zapis može da ponudi mnogo toga ako mu se suptilno pristupi. Ovi tragovi i indicije mogu se lako prevideti ili neadekvatno interpretirati. Iako se potrebne indikacije mogu uočiti i naknadno, dokumentovanje može biti bolje ukoliko svest o tome za čim se potencijalno traga bude prisutna i tokom arheoloških iskopavanja.

Dodatno, neophodno je da postoji svest o ograničenjima. Grobovi bez stećaka možda su takvi zbog ljudskog delovanja, naknadnog prenošenja i uništenja stećaka. Ne postoje univerzalni indikatori za niže stratume društva, čak i unutar funerarne arheologije, raznorodne akcije mogu imati iste materijalne posledice. Naročito bi moglo biti plodotvorno tumačenje veze bioloških i socijalnih parametara, poput osteoloških analiza, te pokazatelja fiziološkog stresa, teškog rada ili pothranjenosti. Istraženi navedeni lokaliteti tek zahtevaju detaljno kontekstualno i bioarheološko tumačenje. Ovde mi nije namera da dam konačan odgovor, već da ponudim platformu za postavljanje pitanja. Za relevantniju studiju koja proučava društvenu nejednakost kroz sahranjivanje u kasnom srednjem veku moraju se uključiti višestruki parametri, kao što su: monumentalnost nadgrobnog spomenika, analiza grobne konstrukcije, tretman tela, orijentacija, prostorni položaj u okviru nekropole, uzrast i pol, grobni prilozi, dodatni bioarheološki podaci i hronološke indikacije. Ni jedan od ovih pojedinačnih pokazatelja ne dijagnostikuje roba ili siromašnu osobu, već je nužno argumentovano tumačenje na osnovu kombinovanja nezavisnih linija evidencije.

Zaključna razmatranja

Utvrđeno stanje stvari ukazuje da je neophodno problematizovati uske predstave o srednjem veku bazirane samo na perspektivi elite ili u potpunosti preklopljene pitanjima o etničkom i nacionalnom, po uzusima našeg vremena. Tragovi

drugih, zavisnih, neslobodnih uglavnom su nevidljivi, odnosno nije im poklanjana pažnja, čak i ako se ukazuju izvesne indicije da ih detektujemo.

U radu je otvoreno pitanje istraživačkog pristupa arheologiji potlačenih u srednjem veku, koji popunjava evidentan metodološki vakuum u proučavanju kasnosrednjovekovnih nekropola. Kako bi se premostio jaz između pravno-istorijskih saznanja o staleškom položaju i arheološke evidencije koji se ne mogu izjednačavati, predočeni su teorijski okviri Arona Gureviča (narodna kultura) i Karla Ginzburga (mikroistorija). Analiza je pokazala da su oba pristupa važna, ali da je Ginzburgov plodotvorniji za pogrebnu arheologiju zbog epistemološkog potencijala njegove indicijske paradigme. Umesto generalizacija, fokus je pomeren na anomalije i aberacije unutar mikrokonteksta: grobove bez nadgrobnih belega, skromne ukope unutar starih struktura i atipične položaje tela na primerima srednjovekovnih lokaliteta u okolini Bileće.

Ovakvim izdvajanjem indikativnih parametara i njihovom kontekstualizacijom, arheologija prestaje da bude samo deskripcija opaženog i postaje praksa interpretiranja društvene stratifikacije. Cilj rada je da bude tek polazna osnova za prevazilaženje praznine u polju kroz prepoznavanje nižih slojeva, što je zahtev koji mora biti postavljen već tokom terenskih istraživanja. Time se otvara prostor za narativ o „ćutljivoj većini", vraćajući glas onima čiji je život bio znatno određen klasnom pozicijom, a koji su u dosadašnjoj arheologiji stećaka ostajali nevidljivi.

Izjava

Potvrđujem da je podneti članak rezultat originalnog i nezavisnog akademskog rada autorke, zasnovanog na sopstvenom intelektualnom naporu, analizi i interpretaciji. Tokom pripreme ovog rukopisa, autorka nije koristila AI alate za prevod sa srpskog na engleski ili AI alate za pomoć pri uređivanju radi poboljšanja gramatike i čitljivosti.

Monika Milosavljević

Reference

Agbe-Davis, Anna. 2024. Intersectional thinking in archaeological analysis. In: The Routledge Handbook of Gender Archaeology. edited by Marianne Moen and Unn Pedersen, 73-86. London: Routledge.

Anderson, Perry. 2012. The Force of Anomaly. Review of Threads and Traces: True, False, Fictive by Carlo Ginzburg translated by Anne Tedeschi and John Tedeschi. California, 328 pp. January 2012. London Review of Books 34 (8): 3-13. https://www.lrb.co.uk/the-paper/v34/n08/perry-anderson/the-force-of-the-anomaly

Antolović, Michael. 2015. Uvod. U: Intelektualna autobiografija i historijska antropologija Arona Gureviča, ur. Michael Antolović, 11–30. Zagreb: Centar za komparativnohistorijske i interkulturne studije, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.

Babić, Anto. 1987. Društvo srednjovekovne bosanske države. U: Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine I, društvo i privreda srednjovekovne bosanske države, ur. Enver Redžić, 21–83.

Barac, Stjepko. 2014. Prikaz knjige – Carlo Ginzburg "Threads and Traces. True, false, Fictive, University of California Press, 2012, 328 str. Historiografija.hr, portal hrvatske historiografije ISSN 1848-1728 https://historiografija.hr/?p=2068

Bertoša, Miroslav. 1988. "CARLO GINZBURG, I BENANDANTI: STREGONERIA E CULTI AGRARI TRA CINQUECENTO E SEICENTO, Einaudi, Torino 1988, 250 str.." *Historijski zbornik* 41: 334-335.

Bešlagić, Šefik. 1982. *Stećci – kultura i umjetnost*. Sarajevo: Veselin Masleša.

Blagojević, Miloš. 1999. Meropah, meropsi. U: Leksikon srpskog srednjeg veka, priredili Sima Ćirković i Rade Mihaljčić, 396-397. Beograd: Knowledge.

Bubalo, Đorđe. 1997. Šta znači otrok u srpskim poveljama? *Zbornik Matice srpske za istoriju* 56, 396-397.

Bubalo, Đorđe. 1999. Čeljadin U: Leksikon srpskog srednjeg veka, priredili Sima Ćirković i Rade Mihaljčić, 814-815. Beograd: Knowledge.

Bubalo, Đorđe. 1999. Otrok. U: Leksikon srpskog srednjeg veka, priredili Sima Ćirković i Rade Mihaljčić, 483-485. Beograd: Knowledge.

Bubalo, Đorđe. 1999. Rob, robinja. U: Leksikon srpskog srednjeg veka, priredili Sima Ćirković i Rade Mihaljčić, 622-625. Beograd: Knowledge.

Budak, Neven. 1989. 'Carlo Ginzburg: Der Käse und die Würmer. Die Welt eines Müllers um 1600, Frankfurt a. M. 1983, 219 stranica', *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, 22(1), 340-341.

Bujak, Edin. 2018. *Stećkopedija: kameno blago stare bosanske države*. Sarajevo: Mladinska knjiga.

Burch, Robert, "Charles Sanders Peirce", *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Summer 2024 Edition), Edward N. Zalta & Uri Nodelman (eds.), https://plato.stanford.edu/archives/sum2024/entries/peirce/.

Burke, Peter. 2010. Aron Gurevich's Dialogue with Annales. In: Saluting Aron Gurevich. Essays in History, Literature and Other Related Subjects, edited by Yelena Mazour– Matusevich and Alexandra S. Korros, 69–80. Leiden: Brill.

Chapman, Robert, Alison Wylie. 2016. Evidential Reasoning in Archaeology. London: Bloomsbury Academic.

Čuljak, Nina & Edita Vučić. 2024. *Kasnosrednjovjekovna arheologija Bosne i Hercegovine u svjetlu (novih) arheoloških istraživanja*, Cazin – Mostar.

Ćirković, Sima 1958. Ostaci starije društvene strukture u bosanskom feudalnom društvu. Istorijski glasnik 3-4, 155-164.

Díaz-Andreu, Margarita et al. (eds.) 2005. *The Archaeology of Identity. Approaches to Gender, Age, Status, Ethnicity and Religion.* London: Routledge.

Džonson, Metju 2008. Arheološka teorija. Beograd: Clio.

Filipović, Emir. 2024. *Viteštvo u srednjovekovnoj Bosni.* Zagreb: Plejada.

Filipović, O. Emir (ur.). 2015. *Žene u srednjovjekovnoj Bosni (Women in Medieval Bosnia)*. Sarajevo: Društvo za proučavanje srednjovjekovne bosanske historije.

Fowler, Chris. 2004. *The Archaeology of Personhood. An Anthropological Approach*. London: Routledge.

Geremek, Bronisław. 2015. *Istorija siromaštva. Beda i milosrđe u Evropi*. Loznica: Karpos.
Gilchrist, Roberta. 2022. Voices from the Cemetery: the Social Archaeology of Late-Medieval burial. *Medieval Archaeology* 66 (1), 120-150.
Ginzburg, Carlo. 1989. *Sir i crvi. Kozmoz jednog mlinara iz 16. stoljeća* (prevod Frano Čale; pogovor Nenad Ivić). Zagreb: Grafički zavod Hrvatske.
Ginzburg, Carlo. 1992. Clues: Roots of An Evidential Paradigm. In: Clues, Myths nd the Historical Method, edited by Carlo Ginzburg, 96–125, 200–213. Baltimore, Maryland: Johns Hopkins University Press.
Ginzburg, Carlo. 2010 Razgovor. Carlo Ginzburg. Pro tempore 8-9, 289–291.
Ginzburg, Karlo. 2020. Znakovi – poreklo indicijske paradigme (sa italijanskog prevela Aleksandra Prole, uredio Predrag Šarčević). Beograd: Radio Beograd 3. https://www.rts.rs/lat/radio/radio-beograd-3/3800176/karlo-ginzburg-znakovi--poreklo-indicijske-paradigme.html; preneo portal PULSE: https://pulse.rs/znakovi-poreklo-indicijske-paradigme/
Grahek Lucija, Monika Milosavljević i Saša Čaval. 2020. „Hatelji (BiH) – izkopavanje prazgodivinske gomile s stečki". In Arheologija v letu 2019: Dediščina za javnosti. Zbornik povzetkov, uredil Andrej Gaspari, 24–25. Ljubljana: Slovensko arheološko društvo.
Grkeš, Ivan. 2022. Prikaz / Review. Drago Roksandić, Luka Pejić, Marko Jelenić i Samanta Paronić. Mikrohistorija. Pola stoljeća inovacija. *Studia ethnologica Croatica, 34*(1), 318-323.
Gurevič, Aron. 1987. *Problemi narodne kulture u srednjem veku*. Beograd: Grafos.
Gurevič, Aron. 2015. Srednjovjekovna kultura i mentalitet u francuskoj novoj historiji. U: Intelektualna autobiografija i historijska antropologija Arona Gureviča, ur. Michael Antolović, 98–131. Zagreb: Centar za komparativnohistorijske i interkulturne studije, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
Gurevič, Aron. 2016. *Pojedinac i društvo na srednjovekovnom Zapadu*. Sremski Karlovci: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
Gurevič, Aron. 2021. *Kategorije srednjovekovne kulture*. Novi Sad: Akademska knjiga.
Gurevič, Aron. 2024. *Srednjovekovni svet. Kultura neme većine.* Novi sad: Akademska knjiga.
Hodžić, Mehmed. 2016. Robovi u srednjovekovnoj Bosni. ESSEHIST 8, 22–27.
Hrabak, Bogumil. 1981. Razgranavanje katuna i stvaranje grupa katuna, odnosno plemena u nekadašnjoj Hercegovini (XIII-XV vek), in: Predmet i metod izučavanja patrijahalnih zajednica u Jugoslaviji. Radovi sa naučnog skupa, Titograd, 23. i 24. novembra 1978. godine. Naučni skupovi 7, Odjeljenje društvenih nauka 3, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Titograd, 181–201.
Isailović, Neven. 2017, Legislation Concerning the Vlachs of the Balkans Before and After Ottoman Conquest: An Overview, in: S. Rudić, S. Aslantaş (eds.), State and Society Before and After Establishment of Ottoman Rule, Institute of History – Yunus Emre Enstitüsü, Belgrade, 25–42.
Janković, Branimir. 2015. Predgovor. U: Intelektualna autobiografija i historijska antropologija Arona Gureviča, ur. Michael Antolović, 7–10. Zagreb: Centar za komparativnohistorijske i interkulturne studije, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
Jelenić, Marko. 2014. Intelektualni kozmoz jednog povjesničara. Mikrohistorija u poslednjih četrdeset godina. *Tabula* 12: 117–126.

Katić, Relja. 1958. *Medicina kod Srba u srednjem veku*. Beograd: Srpska akademija nauka.
Kisić, Višnja. 2016. *Governing Heritage Dissonance: Promises and Realities of Selected Cultural Practices*. Amsterdam: European Cultural Foundation.
Kovačević, Desanka. 1963, Srednjovekovni katun po dubrovačkim izvorima, in: M. Filipović (ed.), Simpozijum o srednjovjekovnom katunu, održan 24. i 25. novembra 1961, Naučno društvo SR Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 121–140.
Kurtović, Esad, Enes Dedić. 2023. Društvo u srednjovjekovnoj Bosni. U: Historija Bosne i Hercegovine: Srednjovjekovna Bosna (Tom II), uredio Enes Dedić, 149–160, 348–351. Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu, Institut za historiju.
Kurtović, Esad. 2011. Seniori hercegovačkih vlaha. Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa održanog u Mostaru 5.i 6. studenoga 2009, uredio Ivica Lučić, 647–695. zagreb: Hrvatski institut za povijest.
Le Gof, Žak. 1999. *Srednjovekovno imaginarno, ogledi*. Sremski Karlovci: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
Le Goff, Jacques. 2010. Salute to Aron Gurevich. In: Saluting Aron Gurevich. Essays in History, Literature and Other Related Subjects, edited by Yelena Mazour– Matusevich and Alexandra S. Korros, 323–326. Leiden: Brill.
Lovrenović, Dubravko. 2009. *Stećci: bosansko i humsko mramorje srednjeg vijeka*. Sarajevo: RABIC.
Luković, Miloš. 2015, Zakon vlahom (Ius Valachicum) in the Charters Issued to Serbian Medieval Monasteries and Kanuns regarding Vlachs in the Early Ottoman Tax Registers (Defters), Balcanica Posnaniensia 22/1, 29–47.
Markwick, Roger. 2010. A. Ia. Gurevich's Contribution to Soviet and Russian Historiography: from Social Psychology to Historical Anthropology. In: Saluting Aron Gurevich. Essays in History, Literature and Other Related Subjects, edited by Yelena Mazour– Matusevich and Alexandra S. Korros, 41–68. Leiden: Brill.
Mazour-Matusevich, Yelena. 2010. Introduction: Saluting Aron Iakovlevich Gureviich: Studies in History, Literature, and Related Subjects. In: Saluting Aron Gurevich. Essays in History, Literature and Other Related Subjects, edited by Yelena Mazour–Matusevich and Alexandra S. Korros, 1–10. Leiden: Brill.
Mazour-Matusevich, Yelena. 2010a. Some Aspects of Aron Gurevich's Dialogue with Mikhail Bakhtin on Medieval Popular Culture. In: Saluting Aron Gurevich. Essays in History, Literature and Other Related Subjects, edited by Yelena Mazour– Matusevich and Alexandra S. Korros, 247–276. Leiden: Brill.
Mazour-Matusevich, Yelena. 2015. Pisati srednjovekovnu povijest: razgovor sa Aronom Gurevičem. U: Intelektualna autobiografija i historijska antropologija Arona Gureviča, ur. Michael Antolović, 65–97. Zagreb: Centar za komparativnohistorijske i interkulturne studije, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
Mihajlović, Vladimir, D. 2022. "Ancient Slavery in the Central Balkans: Some Starting Points on Pre-Roman Period ". *Etnoantropološki Problemi* 17 (3):941–968. https://doi.org/10.21301/eap.v17i3.7.
Mihajlović, Vladimir, D. 2023. "Slavery in the Roman Central Balkans". *Etnoantropološki Problemi* 18 (3):675–716. https://doi.org/10.21301/eap.v18i3.2.
Mihajlović, Vladimir, V. 2018. Stećci kao (inter)nacionalno nasleđe: tri studije slučaja. *Etnoantropološki problemi* 13 (3), 677–693.

Milenković, Pavle. 2004. *Škola Anala. Ogledi o sociološkoj istoriografiji*. Novi Sad: Stylos.

Milosavljević, Monika et al. 2024. Connecting the Past With its Past: The Overlap of Medieval Stećci and Prehistoric Mounds. In: Abstract Book, 30th EAA Annual Meeting, Rome, Italy, 28th –31st August 2024, 318. Prague: European Association of Archaeologists.

Milosavljević, Monika et al. 2024. Marginalization, Infection or Outcast: What's up with the Medieval grave 43 of the Milavići Site in Bosnia and Herzegovina? In: 31st European Association of Archaeologists Annual Meeting (Belgrade Virtual) – Abstract Book, 650. Prague: European Association of Archaeologists.

Milosavljević, Monika. 2021. Arheološka evidencija o neobično sahranjenim osobama u srednjem veku. Etnoantropološki problemi 16 (3), 835–865.

Milosavljević, Monika. 2021. Osvit arheologije. Geneza kulturno-istorijskog pristupa u arheologiji Srbije. Beograd: Dosije.

Milosavljević, Monika. 2025. Starosedeoci pod stećcima? *Etnoantropološki problemi* 20 (3): 852–883.

Nilsson Stutz, Liv. 2025. "Piecing together past human encounters with death: a theory and practice of the archaeology of death (The Gordon Childe Lecture for 2025)", *Archaeology International* 28(1): 7, 44–62. doi: https://doi.org/10.14324/AI.28.1.07

Palavestra, Aleksandar. 2011. Kulturni konteksti arheologije. Beograd: Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu.

Parker Pearson, Mike. 1999. *The Archaeology of Death and Burial*. Stroud: Sutton.

Pavletič, Kaja, Alessandra Cianciosi, Krish Seetah i Saša Čaval. 2020. „Arheološko izkopavanje srednjeveškega grobišča s stećki v Milavićih, Hercegovina". In Arheologija v letu 2019: Dediščina za javnosti. Zbornik povzetkov, uredil Andrej Gaspari, 37–38. Ljubljana: Slovensko arheološko Društvo.

Pavlović, Nemanja. 2025. Prirodno okruženje u ranom neolitu Pelagonije: arheobotanička perspektiva, master rad. Beograd: Filozofski fakultet.

Pekić, Radmilo. 2004. Župa Dabar u srednjem vijeku: Bileća: Srpsko prosvjetno društvo Prosvjeta.

Pekić, Radmilo. 2018. Bilećke Rudine u srdnjem vijeku. Filozofski fakultet u Prištini sa privremenim sedištem u Kosovskoj Mitrovici, Udruženje istoričara Republike Srpske "Milorad Ekmečić", Kosovska Mitrovica – Banja Luka.

Perović, Slobodan. 2021. Niels Bohr's Vision of Physics. From Data to Quanta. Chicago: The University of Chicago Press.

Peter-Röcher, Heidi. 2022. Gefangen und geknechtet: Sklaverei in prähistorischer Zeit? In: B. Nessel/L. Nebelsick (Hrsg.), Quod erat demonstrandum. Vorgeschichtliche Studien Christopher F E. Pare gewidmet. Univforsch. Prähist. Arch. 380 (Bonn 2022) 17-26.

Quirós Castillo, Juan Antonio. 2024. Editorial: Microhistory and Archaeology. *Open Archaeology*, 10 (1), 20240006. https://doi.org/10.1515/opar-2024-0006

Ribeiro, Artur. 2019. Microhistory and Archaeology: Some Comments and Contributions. Papers from the Institute of Archaeology 28 (1): 1–26. DOI: 10.14324/111.2041-9015.001

Ribeiro, Artur. 2023. On Class and Elitism in Archaeology. *Open Archaeology* 9, 20220309. https://doi.org/10.1515/opar-2022-0309

Ribeiro, Artur. 2024. On Traces, Clues, and Fiction: Carlo Ginzburg and the Practice of Archaeology. Open Archaeology 10: 1–15. https://doi.org/10.1515/opar-2022-0354
Routledge, Bruce 2023. An Archaeology of Traces. *Cambridge Archaeological Journal* 34 (2): 339–352.
Smiljanić, Aranđel. 2006. Vlasi i promjene u strukturi bosanskog društva u XV vijeku, Kultura polisa časopis za negovanje demokratske političke kulture, 795 (4/5), 713–719.
Šarkić, Srđan. 2010. Pravni položaj meropaha u srednjovekovnoj Srbiji. *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Novom Sadu* 2/2010, 23-–36.
Šarkić, Srđan. 2010a. Pravni položaj vlaha i otroka u srednjovekovnoj Srbiji. *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Novom Sadu* 3/2010, 37–51.
Šarkić, Srđan. 2023. *A History of Serbian Medieval Law*. Leiden: Brill.
Šućur, Jure, Zrinka Serventi. 2021. Istraživanje tumula u Dobropoljcima 1960. u svijetlu novih spoznaja. *Archaeologia Adriatica* 15, 371-421.
Trijić, Vladan. 2002. O sokalnicima. *Prilozi za književnost, istoriju i folklor* 68–69, 3–28.
Vego, Marko. 1964. *Zbornik srednjovekovnih natpisa Bosne i Hercegovine II. Sarajevo: Zemaljski muzej Sarajevo.*
Vojvodić, Uglješa. 2021, Transhumance in medieval Serbia. Examples from the Pešter Plateau and northwestern slopes of the Prokletije Mountains, in: P. Dixon, C. Theune (eds.), Ruralia XIII: Seasonal Settlement in the medieval and early Modern Countryside, Slidestone Press, Leiden, 69–80.
Williams, Howard. 2006. Death and Memory in Early Medieval Britain. Cambridge: Cambridge University Press.
https://www.researchgate.net/publication/392170432_Different_perspectives_on_the_centre-periphery_paradigm_Karaman_and_Castelnuovo-_Ginzburg_in_comparison
https://arthistorians.info/ginzburgc/
https://igh.ru/employees/4?locale=en
https://www.ucpress.edu/books/threads-and-traces/paper
https://enciklopedija.hr/clanak/libra-mjerna-jedinica

Monika Milosavljević
Odeljenje za arheologiju
Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu
momilosa@f.bg.ac.rs
monika.milosavljevic@gmail.com

Theoretical Assumptions for the Study of Identity of Lower Classes in the Late Middle Ages

The funerary evidence of the Late Middle Ages in the Western Balkans, including the burials in the necropolises with *stećci,* presents invaluable data on the strategies of construction of individual and collective identities. This paper moves from the traditional archaeological framework, where identity is under-

stood mainly in ethnic terms. Instead, here identity is conceptualized as manifold, expressed through a set of characteristics that individuals and groups consider pertinent to themselves and by which others recognize them. Through the prism of social archaeology, identity can be seen as having the capacity to intertwine various dimensions, levels, and elements. In other words, contemporary archaeology aims to harness a wide array of tools for interpreting status, ritual, symbols, as well as environment, health, and nutrition, in order to recognize identity in its full complexity. This paper aims to understand the class position in the Late Middle Ages.

Since the focus of the Medieval studies has long been directed towards the ruling and elite classes, along with the clergy, the aim of this text is to turn the perspective and to consider the Medieval phenomena "from the bottom up", focusing upon the lower classes. In formulating such a research programme, it is beneficent to consider the theoretical foundations laid out by Carlo Ginsburg, through microhistory, and Aron Gurevich, who raised the issue of popular culture in the Middle Ages. Common to these two Medievalists is the importance they ascribed to theory and methodology, as well as the fact that they associated their research with socio-cultural anthropology. The paper examines the potential of application of their perspectives to the interpretation of the Medieval archaeological funerary contexts.

It is concluded that Ginsburg's evidential paradigm is relevant to the search for the traces that can potentially indicate the contexts of lower-class burials, such as villagers, dependent shepherds, and slaves. The analysis of the empirical data gathered in the course of the research of the Medieval sites in the vicinity of Bileća, Bosnia-Herzegovina, indicates that inside or near the necropolises with *stećci* there are burials without markers, or the ones positioned inside older structures, such as prehistoric mounds. Specific subtle indicators may guide the detection of the social aspects of identity of the lower classes in the Middle Ages. This approach raises the possibility to recognize from the archaeological perspective the individuals at the bottom of the Medieval social ladder.

Keywords: Medieval archaeology, theory, *stećci*, necropolises, identity, microhistory, evidential paradigm

Primljeno / Received: 09. 08. 2026.
Prihvaćeno / Accepted for publication: 18. 09. 2026.